

KRYSTYNA KOWALIK

Hasła formantowe w słownikach ogólnych współczesnej polszczyzny

„Słownik to książka, która zawiera listę słów jakiegoś języka, zwykle alfabetyczną, i objaśnia ich znaczenia, pisownię, odmianę itp. lub podaje ich odpowiedniki w innych językach” (ISJP)¹. Z definicji więc słownik uwzględnia samodzielne jednostki leksykalne. Analizowany poniżej problem dotyczy rejestracji jednostek językowych, które nie są samodzielnymi leksemami. Wbrew temu, co pisze M. Majewska: „Zgodnie z regułą, obowiązującą — niemal bezwyjątkowo — w powojennej polskiej leksykografii, hasłem w słownikach języka polskiego nie mogła być jednostka językowa «mniejsza» niż wyraz” (1998: 8), takie jednostki, owszem, były przedmiotem uwagi leksykografów, co znalazło wyraz w uwzględnianiu tych elementów nie tylko w słownikach wyrazów obcych, ale i w słownikach ogólnych współczesnej polszczyzny wydawanych po wojnie. Inna sprawa to dobór takich jednostek. Nawet pobieżna lektura polskich słowników z ostatniego półwiecza pokazuje, że nie ma w nich wszystkich typów członów wyrazów, które odnotowane są w gramatykach czy innych opracowaniach traktujących o strukturze derywatów. Ujmując sprawę najprościej, można powiedzieć, że na sposobie rozwiązania tego problemu odciska swoje piętno chronologia. Początkowo włączano do słowników te człony, które znajdują się w nagłosowej części wyrazu. Pomijano natomiast afiksy występujące w postpozycji, czyli szeroko pojęte sufiksy.

---

¹ W przytoczonym cytacie pominięto drugie znaczenie, jakie podaje się pod hasłem **słownik**, mianowicie „Czyjś słownik to zasób słów tej osoby” (IJSP, s.v.), mniej istotne dla analizowanego w tym artykule zagadnienia. O przytoczeniu eksplikacji znaczenia wyrazu słownik za ISJP zdecydowało to, że jako pierwszy (ważny) element tego znaczenia wymienia się tu fakt, iż mamy do czynienia z książką, publikacją. W innych opracowaniach słownik to „zbiór wyrazów ...” i tylko wyjątkowo dodaje się: „książka zawierająca taki zbiór” (SWJP, s.v.). Może warto dodać, że choć wśród wyrazów bliskoznacznych do *słowo* wymieniany jest *leksem* (Żmigrodzki 1997), **leksykon** traktowany jest jako publikacja innego typu: „książka o charakterze encyklopedycznym” (ISJP), „słownik o charakterze encyklopedycznym” (USJP).

Zasób inicjalnych członów wprowadzanych do słowników jest większy niż typowe prefiksy słotwórcze, bowiem oprócz nich jako odrębne hasła traktowane są człony wyrazów złożonych, tak samodzielne (w pełnej postaci lub zmodyfikowane przez dezintegrację), jak i człony związane, niefunkcjonujące jako odrębne wyrazy. Słownikami, które oprócz leksemów i inicjalnych części wyrazowych, podają także słotwórcze segmenty wygłosowe (afiksy i człony złożzeń) są np. ISJP, *Słownik ojczyzny polszczyzny* (Miodek 2002), USJP czy WSPP.

Asumpt do włączenia części wyrazowych dała ich zbieżność z samodzielnymi wyrazami typu: *auto* ‘pojazd dwuśladowy, samochód’ / *auto-* (od gr. *autós*) ‘sam, własny’; *euro* ‘wspólna waluta krajów unii Europejskiej’ / *euro-* ‘człon wyrazów złożonych mających związek z Europą, Unią Europejską’; *bez* ‘przyimek’ / *bez-* ‘przedrostek’. Powody włączenia elementów wygłosowych — choć rzadziej — mogły być podobne, por. *izm* ‘zartobliwe określenie jakiejś doktryny, teorii, kierunku artystycznego itp.’ / *-izm* (lub *-izm*) ‘sufiks derywujący „1. nazwy cech, czynności, procesów i stanów”, [...] 2. nazwy zjawisk o charakterze kulturowym — systemów myślowych, teorii, doktryn”’ (ISJP, s.v.). Choć wydaje się, że zaważyła na tym dążność do kompletności opisu. Większe zróżnicowanie sufiksów, daleko posunięta ich wariacja formalna i semantyczna mogły być równocześnie i powodem ich późniejszego zaistnienia w słownikach, i ostatecznie argumentem za ich włączeniem.

Zatem nie budzi wątpliwości fakt, że nowszą tendencją w leksykografii jest włączanie do słowników ogólnych, poza samodzielnymi wyrazami, także członów słotwórczych (pomijam tu kwestię jednostek większych od wyrazów wydzielanych na podstawie kryteriów ortograficznych). Osobnym problemem jest sposób opisu jednostek niesamodzielnych, budowy hasła, zakresu informacji, terminologii itp.

Przywołany w tytule termin *hasła formantowe* jest tyleż wygodny, co mało precyzyjny. Po części wiąże się to z tym, że brak jednomyślności co do zakresu samego pojęcia formant, nawet jeśli pominie się tu formant jako termin z zakresu fonetyki (Encyklopedia 1978: 83–85).

W opisach słotwórstwa formant bywa rozumiany co najmniej dwojako: w węższym znaczeniu jako odpowiednik jednostek segmentalnych (afiksów, tj. prefiksów, interfiksów, sufiksów i postfiksów), w szerszym — jako zespół wszystkich cech, którymi derywat różni się od podstawy (Encyklopedia 1978: 90; Dokulił 1979: 196–198; Honowska 1979: 11–23; Grzegorzczkova 1981: 18–21; Grzegorzczkova, Puzynina 1984: 310–314; Grzegorzczkova, Puzynina 1999: 365–383). Derywacja afiksalna w polszczyźnie jest podstawowym (najczęstszym) sposobem tworzenia nowych jednostek leksykalnych, której mogą towarzyszyć zmiana paradygmatu oraz alternacje morfonologiczne w temacie (zwane tematowymi): jakościowe (*ręka* — *rączka*) i ilościowe (*prywatny* — *prywatka*). Przy czym sposób traktowania tych ostatnich zależy od tego, czy towarzyszą one afiksacji, czy też są jedynymi formalnymi wykładnikami procesu słotwórczego. W pierwszym wypadku uważa się je za współformanty fleksyjne i alternacyjne, w drugim — za samodzielne formanty: paradygmatyczne (*zły* — *zło*, *woźny* — *woźna*) oraz alternacyjne (*mięso* — *mięcho*, *brzuch* — *brzuś*). Jeżeli w procesie słotwórczym dodawane są równocześnie dwa (trzy) morfemy słotwórcze

cze, wówczas mówi się o współformantach słotwórczych lub formancie złożonym (*oskrzydlić, nasiedzieć się, zaokrąglić się*). W związku z tym, że w polszczyźnie wymienione wyżej elementy mogą tworzyć ze sobą różne kombinacje, mamy do czynienia z dość rozbudowanym zbiorem typów formantów, tworzących jednak pewną całość hierarchicznie uporządkowaną. Według danych „żółtej” gramatyki (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1984: 314 i wznowienia 1998, 1999: 369–370) mamy do dyspozycji bądź formanty niezłożone, bądź złożone: w obrębie pierwszych cztery typy wraz z podtypami, w obrębie drugich — dziewięć typów:

I. Formanty niezłożone

1. Formanty afiksalne:

- a) sufiksalne: *mówca, stołowy*;
- b) prefiksalne: *nalać, prześmieszny*;
- c) interfiksalne: *biało-czerwony, żywopłot*;
- d) posfiksalne: *odwrócić się, posunąć się*.

2. Formanty paradygmatyczne:

- a) formantem jest wyłącznie zmiana końcówek: *woźna, rybi*;
- b) formantem jest przyrostek tematowy i związana z nim zmiana końcówek: *bielić, pijać, kocię (koci-ęt-a)*.

3. Formanty alternacyjne:

- a) oparte na alternacjach jakościowych: *mięcho, brzuś*;
- b) oparte na alternacjach ilościowych (ucięciach): *ława, ogór*;
- c) oparte na alternacjach jakościowo-ilościowych: *ciacho, grucha*.

4. Formanty prozodyczne: *wiarygodny*

II. Formanty złożone

1. prefiksalnie-sufiksalne: *antypanstwowy*;
2. prefiksalnie-paradygmatyczne: *unaocznąć*;
3. prefiksalnie-postfiksalne: *nabiegać się*;
4. prefiksalnie-paradygmatyczno-postfiksalne: *zaokrąglić się*;
5. interfiksalnie-sufiksalne: *cudzoziemiec*;
6. interfiksalnie-paradygmatyczne: *korkociąg, głowonóg*;
7. paradygmatyczno-postfiksalne: *szklić się*;
8. paradygmatyczno-dezintegralne (z ucięciem): *ohyda, natręt*;
9. sufiksalnie-dezintegralne (z ucięciem): *prywatka, damka*.

Jeśli skonfrontuje się wymienione typy z danymi uwzględnionymi w słownikach, to bez trudu można zauważyć brak korelacji między ustaleniami gramatyków a rozwiązaniami leksykografów. Jednym ze źródeł rozbieżności jest chronologicznie — w stosunku do niektórych słowników — późniejsza propozycja przytoczonej tu typologii formantów. Przypomnijmy — we wcześniejszych opisach słotwórczych pojęcie formantu, jeśli było wprowadzone, odnosiło się do elementów segmentalnych. Wymiany głoskowe bądź redukcje traktowane były jako operacje towarzyszące dodawaniu afiksów. Dalsza różnica, łatwa do uchwycenia, dotyczy zakresu uwzględnianych typów członów formacji pochodnych. Spośród wyżej wymienionych typów formantów włączano jedynie prefiksy, sufiksy i tylko wyjątkowo interfiksy (Miodek 2002).

Segmenty słowotwórcze jako elementy słów w słownikach ogólnych są jakby nadwyżkowe. P. Żmigrodzki pisze: „W odrębnych artykułach hasłowych m o ż n a [podkreślenie moje — K.K.] ujmować prefiksy i sufiksy, człony złożeń, np. *auto-*, *bio-*, *-logia*”. Z uwagi na charakter tych jednostek zarysowują się też pewne różnice w sposobie opracowania takich haseł, ich definiowania, ilustrowania przykładami itp. „W definicji — uzupełnia P. Żmigrodzki — podaje się wówczas ogólne znaczenie elementu, co może zwalniać leksykografa z opisywania wszystkich (rzadszych lub bardziej oczywistych dla użytkownika języka) złożeń z udziałem tych części” (Żmigrodzki 2003: 57). Przyjrzyjmy się więc wybranym artykułom hasłowym w kilku powojennych słownikach polszczyzny ogólnej. Uprzedzając fakty, można ogólnie powiedzieć, że są podobieństwa w opisie, które najczęściej wynikają z tego, iż nie są to opisy autonomiczne, że się je powieliła za wzorcami wcześniejszymi. Podstawowe różnice w pierwszej kolejności wiążą się z przyjętymi w poszczególnych słownikach ogólnymi zasadami redagowania haseł oraz terminologią w nich wykorzystaną. Jako przykłady przytoczono poniżej człon złożenia *auto-*, prefiks obcego pochodzenia *anty-*, prefiks rodzimy *bez-*, drugi człon złożenia *-logia*, sufiks *-ny*.

Hasła typu **auto-**

We Wstępie SJPDor osobno omówione zostały hasła, które są pierwszym członem złożeń tworzonych seryjnie. Z uwagi na seryjność tego typu formacji, a więc tym samym i otwartość zbioru, uznano, że nie byłoby możliwe zarejestrowanie wszystkich słów. Uwzględnione zostały te, które są liczniej poświadczone w materiale. Pod hasłem głównym, którego wokabulę stanowi pierwszy człon złożenia, podano objaśnienie mające ułatwić poprawną interpretację wszystkich złożeń z danym członem. Strukturę tego typu haseł zilustrowano na przykładzie **auto-**: ‘pierwszy człon wyrazów złożonych, oznaczający: sam, własny; odpowiednik polskiego samo-’, np.: *autodyscyplina*, *autogeneza*, *autohipnoza*, *autorefleksja*. Po tym hasle podaje się w odpowiednich miejscach, wynikających z kolejności alfabetycznej, jako samodzielne hasła wyrazy złożone z danym członem, ilustrowane cytatami.

Jak widać, jest tu informacja, że mamy do czynienia z elementem mniejszym niż wyraz, wskazana została jego pozycja w strukturze wyrazu. Znaczenie objaśniono przez podanie jego rodzimych odpowiedników i ich synonimów. Następnie wymienione zostały przykłady derywatów zawierających dany człon.

W praktyce są pewne odstępstwa od hasła wzorcowego. Choćby w tym hasle zamieszczonym w słowniku mamy dodatkową informację etymologiczną. W nawiasach ostrych jest podany język, z którego *auto-* zostało zapożyczone oraz polski odpowiednik znaczenia: ⟨gr. *autós* = sam). W MSJP powtórzono opis (z pominięciem jednego przykładu, greckiej podstawy zapożyczenia i jej polskiego odpowiednika), podobnie jest w SJPŚz, gdzie pojawiły tylko dwa nowe wyrazy: *autogeneza*, *autosugestia*. Także jedno hasło, ale o wariantywnej postaci **auto-** || **aut-** i innej specyfikacji znaczenia ma PSWP: ‘oznacza samodzielność, niezależność, posiadanie własnej siły, napędu, własny rozwój, niepodzielność (np. władzy)’.

Inne rozwiązanie zastosowano w SWJPDun, gdzie mamy dwa hasła **auto-** (oraz od-syłacz: **aut-** zob. **auto-**), wydzielone ze względu na różne znaczenia tego segmentu:

auto- ‘składnik wyrazów złożonych wnoszący znaczenie samochodowy, (przeznaczony) dla samochodów, traktujący samochody jako obiekt czynności’, np. *autoalarm*, *autonaprawa*, *automyjnia*;

auto- || **aut-** ‘częstka występująca w wyrazach złożonych, wyrażająca znaczenia: sam, własny, (zrobiony) przez samego siebie, (skierowany) na siebie samego’, np. *autoportret*, *autocenzura*, *autorefleksja*, *autarchia*.

Różne znaczenia odnotowano także w ISJP, ale pod jedną wokabulą:

1. **auto-** tworzy rzeczowniki nazywające czynność nakierowaną na jej wykonawcę lub rezultat takiej czynności, np. *autoportret*, *autobiografia*, *autoagresja* (agresja przeciw samemu sobie). Częstkę *auto-* łączymy zwykle z wyrazami obcego pochodzenia; z wyrazami rodzimymi używa się samo-. 2. **auto-** tworzy też rzeczowniki mające związek znaczeniowy z samochodem, np. *autoalarm*, *autoserwis*, *automyjnia* (myjnia samochodowa).

Podobnie jedno hasło *auto-* jest w słowniku J. Miodka (2002). Zgodnie ze strategią tu przyjętą informacje podane są według schematu: wymowa, definicja, etymologia, komentarz. W definicji powtarzającej dwa znaczenia **auto-** nowością jest informacja o jej słowotwórczej aktywności, mianowicie zdolności tworzenia przymiotników i rzeczowników. W komentarzu warto zwrócić uwagę na dane nieobecne we wcześniejszych opracowaniach, tj. próbę chronologizacji znaczeń (późniejsze znaczenie **auto-** ‘związany z przemysłem samochodowym’), wskazanie na zjawisko dwuznaczności złożzeń z tym elementem: *autoreklama* ‘reklama samochodowa’ lub ‘reklama samego siebie’, wskazówki ortograficzne (pisownia łączna) oraz wskazówki poprawnościowe (zalecana łączliwość *auto-* z podstawami obcego pochodzenia).

W USJP powrócono do opisu w ramach dwóch odrębnych haseł z pierwszoplanową informacją etymologiczną, do opisu wzbogaconego o wskazówki dotyczące wymowy wyrazów zawierających *auto-*:

I auto- <gr. *autós* ‘sam’>, «pierwszy człon wyrazów złożonych nazywających czynność skierowaną ku wykonawcy lub rezultat takiej czynności, np. *autodestrukcja*, *autoreklama*, *autoportret*» (+ informacja o wymowie); **II auto-** <od *auto(mobil)*, fr., ang. *auto(mobile)*>, «pierwszy człon wyrazów złożonych wskazujący na ich związek znaczeniowy z samochodem, np. *autocasco*, *autoserwis*».

Podsumowując, pierwszy człon wyrazów złożonych *auto-* w słownikach języka polskiego jest opracowany w trojaki sposób: jedno hasło (Bańkowski 2000, SJPDor, MSJP, SJPSz, PSWP), jedno hasło z dwoma podhasłami (ISJP, Miodek 2002), dwa hasła (SWJPDun, USJP). Podstawą do wydzielenia podhasła lub odrębnych haseł jest różnica znaczeń: 1. ‘sam’; 2. ‘związany z samochodem’. Warto dodać, że za odrębnością tych haseł przemawia nie tylko semantyka członu pierwszego, ale i charakter członu drugiego złożenia. Jak pokazały badania K. Waszakowej — „Nowe złożenia z pierwszym członem **auto-I** dołączają do istniejącej serii struktur, w których występujący w postpozycji rzeczownik jest albo nazwą czynności, nakierowanej na jej wykonawcę, por. *autoedukacja* ‘edukacja samego siebie’, *autoeksploatacja*, *autoeu-*

tanazja, autoewangelizacja, autogloryfikacja, autolustracja, autopromocja, autotre-sura, albo nazwą rezultatu takiej czynności, por. *autocytat, autoepitafium, autokopia, autoplgiat, autoprojekt, autostereotyp, autowizerunek*” (Waszakowa 2005: 154). W derywatach z członem **auto-II** „w roli drugiego członu compositów występują genetycznie obce i rodzime rzeczowniki bardzo różnorodnie semantycznie, które odno-szą się do rzeczy, czynności, miejsc, a także ludzi pozostających w jakimś związku z samochodem” (Waszakowa 2005: 154), np. *autobiznes, autokomis, autoparking, autosalon, autoczęści*.

Jak dotąd słowniki nie odnotowały hasła (podhasła) **auto-III** ze znaczeniem ‘automatyczny, automatycznie’. Na wyodrębnienie się nowego znaczenia, a tym samym nowej jednostki **auto-III** zwrócił uwagę A. Dyszak (2001: 393), proponu-jąc definicję rzeczownika *automyjnia* jako ‘myjnia automatyczna (samoczynna)’, a także K. Waszakowa (2005: 139, 177), znajdując potwierdzenie nowego znaczenia w takich derywatach, jak *autopomiar, autosensor*. Wydaje się, że do tego typu można zaliczyć dalsze leksemy odnotowane w PSWP, por. *autoalarm*₁ ‘samoczyn-ny odbiornik na statkach, który służy do przyjmowania sygnałów radiowych wzy-wających pomocy’, *autoanalizator* ‘aparat do mechanicznego wykonywania badań laboratoryjnych’, *autokod* ‘system automatycznego programowania maszyn cyfro-wych, który umożliwia programowanie bez konieczności wnikania w szczegóły konstrukcyjne danego komputera’, *autopilot* ‘elektromechaniczne urządzenie steru-jące automatycznie, zastępujące sternika’, *autostop*₂ ‘urządzenie do automatycznego wyłączenia magnetofonu i magnetowidu po przewinięciu się taśmy (kasyety) do koń-ca’. Przykłady takie, jak cytowane *autostop* (1976), *autoanalizator* (1980) (Tekiel red. 1988: 30, 28), *autorewers* ‘funkcja magnetofonu umożliwiająca automatyczną zmianę strony taśmy’ (1991) (Smólkowa 1998: 47) potwierdzają nie tylko dodat-kową, o wyraźnie rodzimym rodowodzie, semantyczną specjalizację członu *auto-*, ale i jego pewne zakotwiczenie chronologiczne.

Hasło **anty-**

Odstępstwa w sposobie redagowania haseł z niesamodzielnym członem począt-kowym mogą też wynikać z innego ich statusu, co można zilustrować na przykładzie hasła **anty-** <gr.>, gdzie w objaśnieniu w SJPDor podano: „przedrostek oznaczający przeciwieństwo czego, przeciwstawienie czemu, wrogą postawę wobec czego, zwalczanie czego”. Znaczenie uzupełnia uporządkowana informacja o typach łączliwości słowotwórczej: 1. „tworzy przez dodanie do rzeczownika podstawowego rzeczowni-ki pochodne [...]”, 2. „łącznie z przyrostkami przymiotnikowymi tworzy przymiot-niki odrzeczownikowe (oraz odpowiadające im przysłowki, a także rzeczowniki na -ość)”, 3. „tworzy przymiotniki związane formą z odpowiednimi rzeczownikami bez tego przedrostka, a treścią z odpowiadającymi im rzeczownikami”, 4. „tworzy przy-miotniki pochodne od przymiotników głównie obcego pochodzenia”. Mamy tu zatem do czynienia z *anty-*, który jest samodzielnym formantem prefiksalnym: *antyfaszysta, antypasat, antyspołeczny, antyhumanitarny* oraz współformantem, tworzącym for-

mant prefiksально-sufiksalny: *antymilitarystyczny*, *antyrewolucyjny*, *antypapieski* oraz niewyodrębniony przez redakcję, ale potwierdzony przykładem formant prefiksально-paradygmacyjny: *antyrobotniczy*.

W obrębie wydzielonych typów łączliwości też widoczne są pewne różnice co do zakresu informacji. Rozbudowane pod tym względem są typy 1 oraz 2. Wynika to ze zróżnicowanej semantyki derywatów. Warto odnotować, że ilustracja ogranicza się tu do przykładów derywatów, brak natomiast cytatów potwierdzających użycia tekstowe. Pod hasłem wskazano grecki rodowód członu, tym razem bez polskiego odpowiednika znaczenia.

Pewne modyfikacje w opracowaniu tego hasła obserwujemy w PSWP, gdzie jako wokabulę podano dwie postaci *anty-* || *anti-* z informacją, że wywodzą się z greckiego *anti-*, uzupełnioną komentarzem, że człon *anti-* jest w polszczyźnie rzadki. W objaśnieniu pojawiła się dodatkowa informacja semantyczna: przeciwdziałanie czemuś, co określa drugi człon; zwalczanie czegoś poszerzono o: „lub kogoś”. Wśród przykładów poza cytowanym na drugim miejscu rzeczownikiem *antyfaszysta* są nowe: *antybiotyk*, *antybodziec*. Mamy tu także informację ortograficzną: „Pisze się zawsze łącznie (bez myślnika)” oraz o sposobie akcentowania wyrazów z *anty-*, jeśli drugim członem jest wyraz jednosylabowy (np. *antygen*, *antybrom*): „na ogół akcentujemy drugi człon” (opis kończy informacja o antonimach, przywołany jest *pro-*).

Na marginesie wart odnotowania jest szczegół, że w hasłach z inicjalnym *anty-* daje się zauważyć inna interpretacja słowotwórcza, np. dla *antyfaszystowski* (podawanego przez Grzegorzczukową, Puzyrinę 1984: 310 jako przykład derywatu prefiksально-sufiksального) zaproponowano podział: *anty* + *faszystowski* albo pochodność od *antyfaszizm*, albo od *antyfaszysta*.

Przedrostek rodzimy **bez-**

Z innymi problemami przychodzi się zmierzyć przy opisie rodzimych prefiksów. Większość z nich ma swoje odpowiedniki w przyimkach (Kowalik 1978, Kowalik 1997: 55–61). Sprawia to pewne problemy z identyfikacją określonych jednostek, czy w danych formacjach pełnią funkcję formantu, czy są elementem podstawy motywującej dany derywat. Stosowana w artykułach hasłowych terminologia tego nie rozstrzyga, a objaśniające sformułowania mogą być niekiedy nawet mylące. Dowodzą tego opisy zawarte np. w SJPDor, MSJP, SJPSz, WSJP, PSWP.

W SJPDor pod hasłem **bez-** wyodrębniono cztery podstawowe znaczenia (funkcje) tego przedrostka: 1. „przedrostek wyrazów pochodnych utworzonych od połączeń przyimka *bez* z dopełniaczem odpowiednich rzeczowników”, wśród których znalazły się przymiotniki typu: *bez-...-owy* (*bezklasowy*), *bez-...-ny* (*beznadziejny*), *bez-...-y* (*bezgłowy*) oraz rzeczowniki oznaczające nosiciele cech (*bezwstydnik*) i czasowniki (*bezsilnieć*) (w komentarzu do przymiotników pojawiła się informacja, że *bez-* je tworzy, w odniesieniu do rzeczowników i czasowników użyto określenia, że *bez-* występuje w nich jako część składowa); 2. przedrostek tworzący przymiotniki pochodne od innych przymiotni-

ków (*bezpłatny*); 3. przedrostek tworzący rzeczowniki pochodne od połączeń przymiłka *bez* z dopełniaczem odpowiednich rzeczowników (*bezkres, bezwład, bezludzie*).

Istotna dla opisu tego typu segmentów jest ich inicjalna pozycja w słowie. O uporządkowaniu materiału decyduje w pierwszej kolejności przynależność derywatu do określonej klasy leksemów (części mowy: przymiotniki, rzeczowniki, czasowniki), a w ich obrębie o grupowaniu decyduje sufiks: derywaty na *-owy, -ny*: *bezcłowy, bezbarwny*, i paradygmatyczne: *bezglowy/bezmózgi*. Te uwagi można odnieść także do opisu w MSJP. W SJPSz poza tym, że są pewne modyfikacje typologii (wyróżniono dwa typy) i nieco więcej informacji słowotwórczo-fleksyjnych oraz więcej przykładów, uwagę zwraca konstatacja, że *bez-* tworzy wspomniane klasy derywatów. Taką samą funkcję „słowotwórczą” przypisują mu PSWP, ISJP, USJP. W SWJPDun, choć podobnie jak w SJPSz wydziela się tylko dwa typy, uzależnione od tego, czy są to derywaty od wyrażeń przymiłkowych czy od przymiotników (w pierwszym wypadku są to przymiotniki: *bezcłowy, bezimienny* lub rzeczowniki: *bezludzie, bezprawie, bezruch, bezpieczeństwa*, w drugim tylko przymiotniki: *bezsłowny, bezsporny*), kwalifikuje się *bez-* jako przedrostek „występujący” w podanych klasach derywatów.

Przedstawione tu opracowania — wybranego jako przykładowy — przedrostka rodzimego *bez-* nie zadowolają. Przede wszystkim widać powielanie tak opisu, jak przykładów. Dalej widoczne jest dwojakie rozumienie samego terminu przedrostek: po pierwsze — jako segmentu występującego w pozycji inicjalnej (przed rdzeniem), po drugie — jako formantu tworzącego nowe słowa (czyli interpretacja morfotaktyczna obok derywacyjnej). Jako pozytywne w tych ujęciach należałoby uznać dążenie do rozróżnienia tych dwóch sytuacji, kiedy *bez-* jest członem pasywnym, kiedy zaś jest elementem słowotwórczo aktywnym. Są też próby uporządkowania wyrazów zawierających *bez-* z punktu widzenia jego korelacji z przyrostkami, ale tu też pewne rozwiązania trzeba zakwalifikować co najmniej jako dyskusyjne (por. w SJPSz przysłowki na *-owo, -nie*; są to przysłowki o takim zakończeniu, formantami zaś są tylko *-o, -e*).

Jak już było wyżej wspomniane, człony słowotwórcze występujące w części wygłosowej wyrazów włączone zostały do słowników ogólnych stosunkowo późno. Jak czytamy w ISJP: „Oprócz zwykłych haseł słownik ten zawiera hasła nie spotykane w większości słowników tego rodzaju: skróty, skrótowce, wyrazy pochodne od nazw własnych (nazwy mieszkańców i przymiotniki odmiejscowe), a także przedrostki, przyrostki i inne części wyrazowe. Pierwszy raz w leksykografii polskiej [podkreślenie moje — K.K.] jeden słownik o charakterze ogólnym objął tak wielką rozmaitość wyrazów” (s. XVI).

Jako hasła występują tu zarówno człony typu *-log*, jak i *-logia*, którym towarzyszą objaśnienia dotyczące charakteru derywatów, w jakich występują, mianowicie: „*-log* tworzy rzeczowniki złożone oznaczające znawców i specjalistów...”, „*-logia* tworzy rzeczowniki złożone oznaczające dyscyplinę naukową, która zajmuje się badaniem tego, co nazywa człon pierwszy”. Inne rozwiązanie proponuje Miodek (2002), zamieszczając tylko hasło *-log* („Cząstka *-log* tworzy rzeczowniki o znaczeniu ‘uczony, specjalista’”); z informacją w komentarzu o jej aktywności w tworzeniu derywatów

odnazwiskowych, np. *chopinolog*, i związku z częstką *-logia* ‘nauka’. Z kolei USJP uwzględnia tylko *-logia*².

Jeśli chodzi o afiksy, sprawa jest jeszcze bardziej skomplikowana. Źródłem komplikacji jest znaczna wariacja sufiksów i związana z nią niejednokrotnie specjalizacja semantyczna wariantów rozszerzonych. W związku z tym ich leksykograficzne opracowanie nastęrcza wielu interpretacyjnych i technicznych problemów. Podawanie każdej jednostki osobno, czyli daleko posunięta atomizacja, nadmiernie rozbudowuje słownik. Z kolei w hasłach zbiorczych giną afiksy złożone o wykształconych funkcjach znaczeniowych. Problemem też może być wybór jednostki hasłowej.

Pośrednie rozwiązanie przyjęto w ISJP, gdzie pewne sufiksy słotwórcze opracowane są odrębnie, inne stanowią hasła odsyłaczowe do zbiorczego, np.:

- arka** „tworzy od czasowników i rzeczowników nazwy przyrządów, maszyn i urządzeń”;
- anka** „tworzy od czasowników potoczne nazwy czynności”;
- ka** „tworzy 1 od nazw mężczyzn nazwy kobiet [...], 2 od czasowników nazwy czynności [...], 3 od rzeczowników rodzaju żeńskiego nazwy wskazujące na małą wielkość przedmiotu, osoby lub zjawiska, najczęściej mające pozytywne nacechowanie emocjonalne”;
- alny** „tworzy 1 od czasowników przymiotniki, które nazywają właściwość osoby, rzeczy lub zjawiska polegającą na jego związku z czynnością. [...] 2 od rzeczowników zwłaszcza obcych, przymiotniki wskazujące na różne relacje między desygnatem rzeczownika podstawowego a rzeczą lub zjawiskiem określanym przez przymiotnik”;
- iczny** „tworzy od rzeczowników przymiotniki wskazujące na różne relacje między desygnatem rzeczownika a rzeczą lub zjawiskiem określanym przez przymiotnik”;
- owny** „tworzy od rzeczowników przymiotniki wskazujące na różne relacje między desygnatem rzeczownika a rzeczą lub zjawiskiem określanym przez przymiotnik”³;
- ny** „tworzy 1 od czasowników przymiotniki nazywające właściwość osoby, rzeczy lub zjawiska polegającą na ich związku z czynnością. [...] 2 od rzeczowników przymiotniki wskazujące na różne relacje między desygnatem rzeczownika a rzeczą lub zjawiskiem określanym przez przymiotnik”.

Nb. w tym ostatnim hasle brak jakiegokolwiek wzmianki o możliwych wariantach tego sufiksu (w związku z tym zob. np. Kowalik 1977: 102–104, 144–169).

Ale są też hasła typu:

- alnia** zob. **-nia**;
- alnik** zob. **-nik**;
- alność** zob. **-ość**;

² Przykłady te uświadamiają brak stabilizacji poglądów co do funkcji tego typu członów i relacji między nimi. Z definicji zamieszczonych w ISJP wynika, że człony *-log* i *-logia* traktuje się jako równorzędne i słotwórczo niezależne. Są jednak pewne klasy semantyczne, gdzie mamy do czynienia ze ścisłym wzajemnym związkiem wyrazów o tych zakończeniach. W opisach słotwórczych się przyjmuje, że np. wyrazy typu *filolog* są odobiektoowymi nazwami subiektów, powstałymi w wyniku derywacji paradygmatycznej, w tym wypadku od podstawy *filologia* (Grzegorzcykova, Puzynina 1984: 375).

³ Trzeba uzupełnić, że po otwierającym hasło sufiksie podane są jego warianty strukturalne i ortograficzne: **-iczny** lub **-yczny** albo **-istyczny** lub **-ystyczny**; **-alny** i tylko w znaczeniu 2. **-onalny**.

i dalej:

- nia, -alnia, -arnia lub -ownia „tworzy od czasowników i rzeczowników nazwy miejsc”;
- nik, -alnik lub -ownik „tworzy od czasowników i rzeczowników 1 nazwy osób wykonujących jakąś czynność [...], 2 nazwy przedmiotów i urządzeń”;
- ość, -alność, rzadziej -yjność, „tworzy od przymiotników, rzeczowników i czasowników nazwy cech”.

Pewne zabiegi, aby połączyć sufiksy podstawowe i ich warianty, widoczne są także w słowniku J. Miodka (2002), który przy dość selektywnym zasobie uwzględnionych sufiksów wskazywał na „hiponim” bądź „hiperonim” strukturalny: pod hasłem **-ny** wspomniane są rozszerzone postacie **-any**, **-yjny**; pod hasłem **-owiec** znalazła się informacja, że jest to rozszerzona postać **-ec**, pod **-ówka**, że jest to rozszerzenie **-ka**.

Nie ulega wątpliwości, że hasła słowotwórcze na dobre zadomowiły się w słownikach ogólnych polszczyzny, które pod tym względem nie są odosobnione. Podobne rozwiązania znajdujemy w słowniku języka czeskiego (*Slovník spisovného jazyka českého* 1960) czy słoweńskiego (*Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1980). Jednak opracowanie materiału polskiego nie jest satysfakcjonujące. Dopracowania wymaga szereg zagadnień szczegółowych, m.in. takich jak: dobór haseł, ilustracja przykładowa, sposób opisu haseł wariantywnych strukturalnie i ortograficznie, system odsyłaczy. Bardzo poważnym postulatem są ustalenia terminologiczne. Jak dotąd albo pomijano w informacjach hasłowych określenia statusu elementów słowotwórczych, albo dość dowolnie, wymiennie operowano takimi terminami, jak formant, przedrostek, przyrostek, cząstka (słowotwórcza), człon itp., określając jednostki słowotwórcze tego samego typu różnymi terminami bądź odnosząc jeden termin do różnych jednostek. Pewne obiekcje pojawiają się także w kontekście terminu *hasła morfemowe* (Majewska 1998), ponieważ niejednokrotnie możemy tu mieć do czynienia z segmentami złożonymi morfologicznie.

Inną kwestią do rozstrzygnięcia jest miejsce cząstek słowotwórczych w słowniku, czy tradycyjnie wśród leksemów, czy w postaci wyodrębnionego działu słownika (lub wręcz oddzielnej publikacji). Precedensu do tego drugiego ujęcia dostarcza WSPP, w którym zamieszczono słownik cząstek słowotwórczych (s. 1527–1545). Znalazły się w nim prefiksy, sufiksy, pierwsze człony wyrazów złożonych oraz końcowe człony wyrazów złożonych. Uwzględniono cząstki rodzime i obcego pochodzenia, oczywiście w układzie alfabetycznym. Miejsce danej cząstki w strukturze wyrazu sygnalizuje dywiz — po cząstce to sygnał jego pozycji nagłosowej, przed cząstką — jej miejsce w części końcowej. W charakterze wokabuły podawano zwykle jedną postać: *de-*, *dys-*; wariant *dez-* stanowił hasło odsyłaczowe do hasła głównego, gdzie ta postać była komentowana jako podhasło. Jednakże są odstępstwa dla obocznych postaci sufiksów *-ica/-yca*, *-iciel/-yciel*, *-ina/-yna*, *-stwo/-ctwo*, *-ski/-cki*, a także wyjątkowo dla prefiksów typu *o-/ob-*, *wes-/wez-*, *ś-/s-/z-*: *skreślić*, *ściąć*, *związać* itd. Warianty rozszerzone sufiksów przeważnie znalazły omówienie w hasle zbiorczym, a ich rozszerzone postaci stanowiły jedynie hasła odsyłaczowe: *-ejczyk/-ijczyk/-yjczyk* omówiono pod *-czyk*, *-alnia*, *-arnia*, *-ownia* pod *-nia*, *-ownik*, *-alnik* pod *-nik*. Ale są tu pewne odstępstwa.

Np. w osobnym artykule omówiono sufiks *-iczny/-yczny* z podhasłem *-istyczny/-ystyczny*. Oddzielne hasła stanowił homografy: **I auto-** ‘sam...’ i **II auto-** ‘samochodowy’, **I dys-** ‘odwrotność ...’: *dyspalatalizacja*, **II dys-** ‘zaprzeczenie brak...’: *dyskomfort*, *dysproporcja*. Z drugiej strony połączono pewne afiksy. Pod jednym hasłem **-ny** znalazł się także sufiks *-any*, potraktowany *expressis verbis* jako wariant rozszerzony tego pierwszego, co z punktu widzenia morfologii trudno zaakceptować. Z innych powodów trudno też w pełni zgodzić się na połączenie prefiksów *o-/ob-*; rzeczywiście są derywaty typu *obwijać/owijać*, które można uznać za wariantywne, ale liczne są pary, gdzie mamy do czynienia ze zróżnicowaniem znaczenia: *omawiać/obmawiać*, *osadzić/obsadzić*, *oszukać/obszukać*, *otaczać/obtaczać*, *olać/oblać*. Dodać wypada, że pod niektórymi sufiksami omówione są wyrazy o identycznym wygłosie, jak sufiksy, w których dane cząstki takiej funkcji nie pełnią.

Uwzględnione tu cząstki są w pewnym wyborze: typu *auto-*, czyli członów złożeń występujących na początku wyrazu, jest najwięcej, ok. 70, typu *-ka*, czyli sufiksów ponad 40, prefiksów ok. 25, a członów końcowych złożeń (*-fon*) mniej niż 10.

Na uwagę zasługuje przemyślana terminologia; konsekwentnie używane są takie terminy jak: przedrostek, przyrostek, człon złożenia. Najtrudniej rozgraniczyć przedrostki i początkowe człony złożeń, **I eks-** „przedrostek ...”: *eksprezydent*, *eksmąż*; **II eks-** „pierwszy człon obcych wyrazów złożonych ...”: *eksmisja*, *eksterytorialność*; **hiper-** „pierwszy człon...”, **super-** „przedrostek ...”, **sub-** „przedrostek...” itp. Mimo pewnych rozwiązań dyskusyjnych (m.in. traktowanie sufiksu *-ak* jako wariantu *-ek/-ka/-ko*) są tu propozycje warte zainteresowania.

Przedstawione powyżej sposoby leksykograficznego opracowania jednostek językowych mniejszych niż wyraz uświadamiają, że jest już pewna tradycja obligująca do niepomijania ich w słownikach ogólnych. M. Majewska pisze wprost o potrzebie rejestrowania haseł morfemowych w słownikach języka polskiego, przytaczając szereg innych argumentów, m.in. takich jak ten, że: „niektóre morfemy mają ekwiwalenty wyrazowe, niektóre morfemy obce mają rodzime ekwiwalenty, między morfemami zachodzą relacje semantyczne podobne jak między leksemami, współcześnie da się zaobserwować homonimiczność sufiksów wydzielonych w rzeczownikach rodzimych i obcych” (Majewska 1998: 13). Stosowane dotychczas metody opisu, nawet jeśli są dyskusyjne i w szczegółach nie w pełni akceptowalne, to jednak zasługują na szacunek jako określone doświadczenie umożliwiające wypracowanie strategii adekwatnych do aktualnej wiedzy teoretycznej z zakresu słowotwórstwa i bogatego, niezwykle zróżnicowanego materiału językowego.

Bibliografia

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., 1998, *Etymologia*, Warszawa.
- Dokulil M., 1979, (czes. *Tvoření slov v češtině*. I: *Teorie odvozování slov*, Praha 1962), *Teoria derywacji*, tłum. A. Bluszcz, J. Stachowski, Wrocław.
- Dyszak A., 2001, O pisowni i znaczeniu członu *auto-* w rzeczownikach typu *automatyzm*, *Język Polski* LXXXI, s. 391–394.
- Encyklopedia 1978 — *Encyklopedia współczesnego języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978.
- Grzegorzczkowska R., 1981, *Słowotwórstwo opisowe*, wyd. II poprawione, Warszawa.
- Grzegorzczkowska R., Puzynina J., 1984, *Problemy ogólne słowotwórstwa*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa (wyd. II zmienione Warszawa 1998).
- Honowska M., 1979, *Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa (w dziesięcioleciu 1957–1977)*, Wrocław.
- Jadacka H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- Kaproń-Charzyńska I., 2004, *Prefiksy, sufiksy, prefiksoidy, sufiksoidy czy człony związane?*, *Język Polski* LXXXIV, s. 16–28.
- Kowalik K., 1978, *Przedrostki w systemie przymiotnikowym języka polskiego*, *Polonica* IV, s. 175–201.
- 1997, *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*, Kraków.
- 2002, *Euro i «europeizacja» polskiego słownictwa*, *Język Polski* LXXXII, s. 81–87.
- 2005, *Z terminologicznych propozycji Profesora Bogusława Krei (słowotwórstwo)*, *Polonica* XXIV–XXV, s. 313–321.
- Kreja B., 1996, *Studia z polskiego słowotwórstwa*, Gdańsk.
- 2002, *Studia i szkice słowotwórcze*, Gdańsk.
- Majewska M., 1998, O potrzebie rejestrowania hasel morfemowych w słownikach języka polskiego, *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 8–21.
- Miodek J., 2002, *Słownik ojczyzny polszczyzny*, oprac. M. Zaśko-Zielińska, T. Piekot, Wrocław.
- Ochmann D., 2004, *Nowe wyrazy złożone o podstawie zdeintegrowanej w języku polskim*, Kraków.
- Przybylska R., 2002, *Polisemia przymków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków.
- Sawicka G., 1995, *Kłopoty z nowym autem*, *Poradnik Językowy*, z. 1, s. 38–49.
- Skarżyński M., 1999, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków.
- 2000, *Słownik przypomnień gramatycznych*, Kraków.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1980, Ljubljana.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1960, red. J. Bělič, Praha.
- Smółkowska T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.
- red., 1998, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985–1992, cz. I: A–O*, Kraków.
- 1999, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985–1992, cz. II: P–Ż*, Kraków.
- Smółkowska T., 2002, *Prefiks anty- w neologizmach rzeczownikowych*, [w:] *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, red. A. Pstyga, K. Szcześniak, Gdańsk, s. 90–101.
- Tekiel D., red., 1988, *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1972–1981, cz. I: A–O*, Wrocław.
- Waszakowa K., 2005, *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- WSPP — *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Warszawa 2004.
- Żmigrodzki P., 1997, *Mały słownik synonimów*, Kraków–Warszawa.
- 2003, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.